

1

ધાર્મિક-સામાજિક જાગૃતિ

ઓગણીસમી સદીમાં ભારતીય સમાજ અંધશ્રદ્ધા, વહેમો, અજ્ઞાનતા, કુરિવાજો, જ્ઞાતિપ્રથા જેવાં અનિષ્ટોની ચુંગાલમાં ફસાયેલો હતો. સંકુચિત અને કૂપમંડૂક સમાજમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ બદતર હતી. બાળકીને 'દૂધપીતી' કરવાનો રિવાજ, સતીપ્રથા, વિધવાવિવાહ-નિષેધ વગેરે જેવા કુરિવાજો વ્યાપેલા હતા. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણને કારણે આવાં અનિષ્ટોને દૂર કરવા માટે ઓગણીસમી સદીમાં 'નવજાગૃતિ' આવી તથા સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારણાનાં આંદોલનો શરૂ થયાં. આમાં રાજા રામમોહનરાય સૌપ્રથમ હતા.

રાજા રામમોહનરાય :

રાજા રામમોહનરાયનો જન્મ ઈ.સ. 1772માં બંગાળના હુગલી જિલ્લાના રાધાનગર ગામમાં બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. રાજા રામમોહનરાયનું લગ્ન બાળપણમાં થયું હતું. વળી, તેમના ભાઈનું અવસાન થતાં તેમનાં ભાભી સતી થયાં. આ ઘટનાએ રાજા રામમોહનરાયને ખૂબ અસર કરી. તેમણે સતીપ્રથા, બાળલગ્ન, જ્ઞાતિપ્રથા, બાળકીને દૂધપીતી કરવાનો રિવાજ વગેરેનો ઉગ્ર વિરોધ કર્યો અને એ માટે આંદોલનો ચલાવ્યાં. તેમણે ઈ.સ. 1821માં બંગાળીમાં 'સંવાદ-કૌમુદી' અને ઈ.સ. 1822માં ફારસી ભાષામાં 'મિરાત-ઉલ-અખબાર' નામનાં સમાચારપત્રો શરૂ કર્યાં હતાં. ઈ.સ. 1828માં 'બ્રહ્મોસમાજ'ની સ્થાપના કરી. રાજા રામમોહનરાયે કોલકાતામાં હિંદુ કોલેજની સ્થાપના કરી. તેમણે અખબારી-સ્વાતંત્ર્ય, વાણીસ્વાતંત્ર્ય, સ્ત્રી-અધિકાર, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, કારોબારીથી ન્યાયતંત્રને અલગ રાખવા જેવી બાબતોની બ્રિટિશ સરકારને ભલામણ કરી.

રાજા રામમોહનરાયે સતીપ્રથાના વિરોધમાં ઝુંબેશ ચલાવી હતી. તેના પરિણામે ઈ.સ. 1829માં અંગ્રેજ ગવર્નર વિલિયમ બેન્ટિકે સતીપ્રથા ઉપર પ્રતિબંધ મૂકતો કાયદો ઘડ્યો. આમ, રાજા રામમોહનરાયે ઓગણીસમી સદીમાં ભારતની નવજાગૃતિ

1.1 રાજા રામમોહનરાય

માટેની સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય ચળવળનો પાયો નાખ્યો. દિલ્હીના બાદશાહે પોતાના જાગીરી હક અંગેના કેસ બાબતે રાજા રામમોહનરાયને ઈ.સ. 1830માં ઈંગ્લેન્ડ મોકલ્યા. ઈ.સ. 1833માં બ્રિસ્ટોલ મુકામે તેમનું અવસાન થયું. બ્રહ્મોસમાજે હિંદુ સમાજની દૃષ્ટિ બદલવામાં અગત્યનો ફાળો આપ્યો. હિંદમાં ધર્મના જડ અને અંધશ્રદ્ધાવાળા વિચારોને દૂર કર્યાં.

વિચારો

- તમારા ગામમાં તમે કોઈને ત્યાં અંધશ્રદ્ધા કે કુરિવાજો ચાલતા જોશો તો તમે શું કરશો ? ત્યાં જઈને શું વાત કરશો ?
- અંધશ્રદ્ધા અને કુરિવાજો તમે કોને કહેશો ?
- રાજા રામમોહનરાયે અખબારો કેમ શરૂ કર્યાં ?

દયાનંદ સરસ્વતી :

દયાનંદ સરસ્વતીનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના મોરબી નજીક ટંકરા ગામમાં સનાતન બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. તેમને નાની વયે મૂર્તિપૂજા અને કર્મકાંડની બિનઉપયોગિતા સમજાઈ. તેમણે સત્યની શોધમાં ગૃહત્યાગ કર્યો અને 15 વર્ષ સુધી દેશભરમાં પરિભ્રમણ કરી યોગનો અભ્યાસ કર્યો. સંન્યાસ લઈ મથુરામાં સ્વામી વિરજાનંદ પાસે હિંદુ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો.

12 દયાનંદ સરસ્વતી

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ વર્ગ અને જાતિવિહીન સમાજરચના દ્વારા ધાર્મિક, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ દેશની એકતા સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમણે વેદોમાં ભારતીય ધર્મ અને સંસ્કૃતિનાં દર્શન કર્યાં. તેમણે લોકોને 'વેદો તરફ પાછા વળો'નો બોધ આપ્યો. તેમણે 'સત્યાર્થ-પ્રકાશ' નામના ગ્રંથની રચના કરી. તેમણે જણાવ્યું કે વેદોમાં મૂર્તિપૂજા, ક્રિયાકાંડ, બાળલગ્ન, સતીપ્રથા, અસ્પૃશ્યતાનો ઉલ્લેખ થયો નથી. તેમણે એકેશ્વરવાદનો બોધ આપ્યો. તેઓ હિંદી ભાષામાં બોધ આપતા હતા તેથી તેમના વિચારો દેશના લોકો સુધી પહોંચી શક્યા. દયાનંદ સરસ્વતીએ 'આર્યસમાજ'ની સ્થાપના કરી (ઈ.સ. 1875). લાહોર, પંજાબ, ઉત્તરપ્રદેશ, રાજસ્થાન ને બુજરાતમાં આર્યસમાજનો ઝડપથી પ્રચાર થયો. તેના પરિણામે ઝડપી સામાજિક પરિવર્તન આવ્યું. આર્યસમાજે ધર્માતર પામેલા હિંદુઓને હિંદુધર્મમાં પાછા લાવવા માટે 'શુદ્ધિ-ચળવળ' શરૂ કરી, જેને કારણે પરધર્મ સ્વીકાર્યો હોય કે સ્વીકારવાની ફરજ પડી હોય તેવા હિંદુઓને પાછા આવવા માટેના દ્વાર પ્રથમ વાર ખુલ્લાં મુકાયાં.

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીના અવસાન પછી લાલા હંસરાજ, પંડિત ગુરુદત્ત અને લાલા લજપતરામ જેવા નેતાઓએ આ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રાખી. સ્વામી મદાનંદે ઈ.સ. 1902માં હરદ્વાર પાસે 'ક્રમવર્ધી' ગુરુકુલ સ્થાપ્યું. આ ઉપરાંત બુજરાતમાં વડોદરામાં આર્યકન્યા વિદ્યાલય શરૂ કરવામાં આવ્યું, જેમાં શિસ્ત, શ્રમ, સંયમ અને ચારિત્ર્યના પાઠોનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું.

રામકૃષ્ણ પરમહંસ :

રામકૃષ્ણ પરમહંસ ભારતીય સંસ્કૃતિના જ્યોતિર્ધર અને બધા જ ધર્મોના સત્યને પામનાર સંત અને સુધારક હતા. તેમનો જન્મ બંગાળના હુગલી જિલ્લાના કામારપુકૂર ગામમાં થયો હતો. તેમને બાળપણથી જ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં રસ હતો. તેઓ કોલકાતા પાસે આવેલા દક્ષિણેશ્વરમાં કાલિમાતાના મંદિરના પૂજારી હતા. તેમણે ઈશ્વરને વિવિધ રૂપે પામવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમના શુદ્ધ ચારિત્ર્ય અને જ્ઞાનભક્તિના ઉપદેશથી અનેક લોકો તેમની પાસે આવતા. કેશવચંદ્રસેન તથા દયાનંદ સરસ્વતી સહિત ઘણા ધાર્મિક સુધારકોએ તેમની પાસેથી માર્ગદર્શન મેળવ્યું હતું. પાશ્ચાત્ય અસરમાં આવેલા લોકોને રામકૃષ્ણ પરમહંસના બોધથી પોતાના ધર્મ અને સંસ્કૃતિમાં પુનઃ શ્રદ્ધા પેદા થઈ.

1.3 રામકૃષ્ણ પરમહંસ

સ્વામી વિવેકાનંદ :

1.4 સ્વામી વિવેકાનંદ

નરેન્દ્રનાથ દત્ત (ઈ.સ. 1863-1902) નામના બંગાળી સ્નાતક રામકૃષ્ણ પરમહંસના સંપર્કમાં આવ્યા. રામકૃષ્ણે નરેન્દ્રની જ્ઞાનપિપાસાની તૃપ્તિ કરી. નરેન્દ્ર, રામકૃષ્ણના શિષ્ય બન્યા અને સંન્યાસ ધારણ કરીને સ્વામી વિવેકાનંદ નામ ધારણ કરી, ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનના ઊંડા અભ્યાસી બન્યા.

સ્વામી વિવેકાનંદે લોકોને દુઃખી માનવોની સેવા કરવા અને તેમાં જ ઈશ્વરનાં દર્શન કરવાનો બોધ આપ્યો. તેમણે ભારતના યુવાનોમાં ભૂતકાળ પ્રત્યે ગૌરવ અને ભવિષ્ય માટે શ્રદ્ધા જાગૃત કરી. તેમણે ઈ.સ. 1893માં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના શિકાગોમાં ભરાયેલી અખિલ વિશ્વધર્મ પરિષદમાં હાજરી આપી હતી. તેમાં તેમણે છટાદાર ભાષણ દ્વારા ભારતીય સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનની સમજ આપી હતી. ત્યાર બાદ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ, યુરોપ, ઈજિપ્ત, ચીન, જાપાન વગેરે દેશોમાં પ્રવાસ કરીને ભારતીય સંસ્કૃતિનો ફેલાવો કર્યો. તેઓ ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રશંસક અને પ્રખર રાષ્ટ્રપ્રેમી હતા. તેમણે ભારતીયોને 'ઊઠો, જાગો અને ધ્યેયપ્રાપ્તિ સુધી મંડ્યા રહો'નું સૂત્ર આપ્યું.

સ્વામી વિવેકાનંદે ઈ.સ. 1897માં પોતાના ગુરુના નામ પરથી બેલૂરમાં 'રામકૃષ્ણ મિશન મઠ'ની સ્થાપના કરી. આ મિશને વિવિધ કાર્યો દ્વારા માનવસેવા કરવાનો આદર્શ અપનાવ્યો. રામકૃષ્ણ પરમહંસના જીવનમાંથી પ્રેરણા મેળવી 'જનસેવા એ જ પ્રભુસેવા'ના સૂત્રનો મિશને અમલ કર્યો. દેશમાં શાળાઓ ખોલી શિક્ષણ આપવાનું અને દવાખાનાં દ્વારા સેવાનું કાર્ય કરવામાં આવે છે. આ મિશનની શાખાઓ ભારતમાં અને દેશવિદેશમાં આજે પણ કાર્યરત છે.

મુસ્લિમ સમાજમાં સુધારાની સળવળ

ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં ઉત્તરપ્રદેશમાં રાયબરેલીના સૈયદ અહમદખાન અને બંગાળના શરીઅતુલ્લા જેવા લોકોની આગેવાની હેઠળ મુસલમાનોમાં સામાજિક અને ધાર્મિક જાગૃતિનો આરંભ થયો. તેમણે ધાર્મિક નેતા દિલ્હીના શાહ વલીઉલ્લાહના ઉપદેશમાંથી પ્રેરણા મેળવી હતી. તેઓ માનતા હતા કે ભારતમાં ઈસ્લામધર્મ દૂષિત થવાથી દેશ ઉપર અંગ્રેજોએ શાસન સ્થાપ્યું હતું. તેમણે ઈસ્લામધર્મ અને સંસ્કૃતિને મજબૂત અને શુદ્ધ કરવા 'વહાબી આંદોલન' ચલાવ્યું.

વહાબી આંદોલન બાદ થોડા મુસલમાનોમાં પાશ્ચાત્ય વિચારોનો પ્રભાવ વધતાં અંગ્રેજી શિક્ષણનું પ્રમાણ વધ્યું. ઉલેમાઓની રૂઢિચુસ્તતાને લીધે મુસલમાનો અંગ્રેજી શિક્ષણ અને આર્થિક તથા સામાજિક લાભોથી વંચિત રહ્યા. તેથી મુસલમાનોમાં શિક્ષિત અને મધ્યમવર્ગનો ઉદય ઠીક ઠીક સમય સુધી થયો નહીં.

સર સૈયદ અહમદખાનનો જન્મ ઉમરાવ કુટુંબમાં થયો હતો. તેઓ ઈ.સ. 1857ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ વખતે કંપની સરકારની નોકરીમાં હતા અને તે વખતે કંપનીને વફાદાર રહ્યા હતા. ઈ.સ. 1869માં નિવૃત્તિ પછી તેઓ ઈંગ્લેન્ડ ગયા અને પાશ્ચાત્ય ઉદારમતવાદથી પ્રભાવિત થયા. તેમણે મુસલમાનોને અંગ્રેજી કેળવણી લઈને તેમનું પછાતપણું અને રૂઢિચુસ્તતા દૂર કરવાનો આગ્રહ કર્યો. તેમણે ઈ.સ. 1870માં 'તહઝિબ-ઉલ-અખલાક' નામનું સામયિક શરૂ કર્યું. ઈ.સ. 1875માં અલીગઢમાં મુસ્લિમ કોલેજની સ્થાપના કરી, જે 'અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી' તરીકે ઓળખાય છે. તેમણે અંગ્રેજી સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનના ગ્રંથોનો ઉર્દૂમાં અનુવાદ કરી, મુસલમાનોને પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનથી પરિચિત કરાવ્યા. તેમણે બુરખાપ્રથા અને બાળલગ્નપ્રથાનો વિરોધ કર્યો અને વિધવાવિવાહ તથા સ્ત્રી કેળવણીની તરફેણ કરી.

શીખસમાજ :

ઓગણીસમી સદીના સુધારાની અસરે શીખસમાજને પણ પ્રભાવિત કર્યો. ગુરુદ્વારાઓમાં પ્રવેશેલાં દૂષણો દૂર કરવા માટે અને સારી વ્યવસ્થા માટે 'શિરોમણિ ગુરુદ્વારા પ્રબંધક સમિતિ'ની રચના કરવામાં આવી. શીખોમાં ધાર્મિક શિક્ષણની સાથે પાશ્ચાત્ય કેળવણી આપવા માટે અમૃતસરમાં 'ખાલસા કોલેજ' તથા શાળાઓ સ્થાપવામાં આવી.

પારસી સમાજ :

1.5 દાદાભાઈ નવરોજી

અંગ્રેજી કેળવણી પામેલા પારસી યુવાનોએ ધર્મ અને સમાજસુધારણા માટે ઈ.સ. 1851માં 'રહનુમા-ઈ-મઝદયરબન સભા'ની સ્થાપના કરી. દાદાભાઈ નવરોજી આ સંસ્થાના અગ્રણી નેતા હતા. આ સંસ્થાએ 'રાશત ગોફતાર' નામનું મુખપત્ર શરૂ કરી પારસી સુધારણા આંદોલનને વેગવંતું બનાવ્યું. કે. આર. કામા તથા બહેરામજી મલબારીએ પણ ધર્મ અને સમાજસુધારણાનું કાર્ય કર્યું. કામાએ શિક્ષણના પ્રચાર ઉપર અને મલબારીએ સ્ત્રી-ઉન્નતિ પર ભાર મૂક્યો. તેમણે બાળલગ્નનો વિરોધ કર્યો તથા વિધવા-વિવાહને ઉત્તેજન આપ્યું. મલબારીના પ્રયત્નોને લીધે સરકારે ઈ.સ. 1891માં લગ્ન માટે સંમતિ વચ ઠરાવતો કાયદો ઘડ્યો હતો.

જ્યોતિબા ફૂલે :

જ્યોતિબા ફૂલે મહારાષ્ટ્રના જાણીતા સમાજસુધારક હતા. તેમણે સ્ત્રીઓ તથા દલિતોના પ્રશ્નો હાથ ઉપર લીધા. ઈ.સ. 1857માં તેમણે પૂનામાં કન્યાશાળા શરૂ કરી. તેમણે વિધવાઓને પુનર્લગ્ન કરવામાં મદદ કરી. સમાજમાં બ્રાહ્મણોના આધિપત્ય સામે પડકાર ફેંક્યો. લોકોમાં આત્મવિશ્વાસ, હિંમત અને ઉત્સાહ જગાડવા માટે તેમણે 'સત્ય-શોધક સમાજ'ની સ્થાપના કરી.

1.6 જ્યોતિબા ફૂલે

વિચારો

તમે જે સમાજમાંથી આવો છો તે સમાજમાં તમને કોઈ અંધશ્રદ્ધા કે કુરિવાજો દેખાય, તો તમે સમાજમાં કઈ-કઈ પ્રવૃત્તિઓ કરશો ?

ઠક્કરબાપા :

ગાંધીજીએ સ્થાપેલ 'અખિલ હિંદ હરિજન સંઘ'ના મંત્રી તરીકે ઠક્કરબાપાએ વર્ષો સુધી સેવાઓ આપીને હરિજનોના ઉત્કર્ષમાં કીમતી ફાળો આપ્યો. તેમણે કુદરતી આફતો વખતે લોકોને રાહત આપવામાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું. અમૃતલાલ ઠક્કર ઉર્ફે ઠક્કરબાપાનો જન્મ ભાવનગરમાં ઈ.સ. 1869માં થયો હતો. તેઓ આજીવન કર્મનિષ્ઠ સેવક હતા. તેમણે ઈજનેરીની ડિગ્રી મેળવી હતી. સારા પગારની નોકરી છોડીને ગાંધીજીના પ્રભાવ હેઠળ તેમણે છેવાડાના લોકોની સેવા કરી.

ઠક્કરબાપાએ 'પંચમહાલ ભીલ સેવામંડળ'ની સ્થાપના કરી અને તેના દ્વારા પંચમહાલના ઊંડાણવાળાં જંગલો તેમજ પહાડી વિસ્તારોમાં વસતા ભીલોના જીવનમાં મોટું પરિવર્તન આણ્યું. ઠક્કરબાપા અને તેમના સાથીદારોએ ભીલોને દારૂ તથા અન્ય બદીઓમાંથી તેમજ કુટેવો અને વહેમોમાંથી મુક્ત કર્યાં. ભીલોના બાળકો માટે શાળાઓ ખોલી. તેમને રૈંટિયા કાંતતા કર્યાં તથા કુટિરઉદ્યોગમાં પણ સામેલ કર્યાં.

સમય જતાં લોકોમાં રાષ્ટ્રિય ચેતના વિકસિત બની અને તેઓ સ્વાતંત્ર્ય-ચળવળ તરફ વળ્યા. ગાંધીજીએ અસ્પૃશ્યતા-નિવારણને મહત્વ આપતાં, પછાતવર્ગોની સ્થિતિ સુધારવાના પ્રયાસોમાં નોંધપાત્ર પ્રગતિ થઈ.

1.7 ઠક્કરબાપા

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો :

- (1) આઝાદી પહેલાં સમાજમાં કેવા-કેવા કુરિવાજો પ્રચલિત હતા ?
- (2) રાજા રામમોહનરાયે બ્રિટિશ સરકારને કઈ-કઈ ભલામણો કરી ?
- (3) 'આર્યસમાજ' સમાજ માટે કઈ-કઈ પ્રવૃત્તિઓ કરતો હતો ?
- (4) રામકૃષ્ણ મિશન દ્વારા સમાજમાં ક્યાં-ક્યાં કામો કરવામાં આવતા હતા ?
- (5) ઠક્કરબાપા અને તેમના સાથીદારો કયું કાર્ય કરતા હતા ?

2. નીચેની ખાલી જગ્યા પૂરો :

- (1) રાજા રામમોહનરાયનો જન્મ ગામમાં થયો હતો.
- (2) સતીપ્રથા ઉપર પ્રતિબંધ મૂકતો કાયદો એ ઘડ્યો.
- (3) દયાનંદ સરસ્વતીએ નામના ગ્રંથની રચના કરી.

(4) સ્વામી વિવેકાનંદના ગુરુનું નામ હતું.

(5) 'રાશ્ત ગોફતાર' નામનું સામયિક સંસ્થાએ શરૂ કર્યું હતું.

3. નીચેનાં પાત્રો વિશે ટૂંકમાં લખો :

- (1) જ્યોતિબા ફૂલે
- (2) ઠક્કરબાપા
- (3) સ્વામી વિવેકાનંદ

4. યોગ્ય જોડકાં જોડો :

અ

- (1) બ્રહ્મોસમાજ
- (2) આર્યસમાજ
- (3) રામકૃષ્ણ મિશન
- (4) વહાબી આંદોલન
- (5) પંચમહાલ ભીલ સેવામંડળ

બ

- (1) દયાનંદ સરસ્વતી
- (2) ઠક્કરબાપા
- (3) સૈયદ અહમદખાન અને શરીઅતુલ્લા
- (4) સ્વામી વિવેકાનંદ
- (5) રાજા રામમોહનરાય

